

ÎNFIINȚAREA „ASOCIAȚIUNII PENTRU CULTURA POPORULUI ROMÂN DIN MARAMUREȘ” ȘI ACTIVITATEA SA ÎN PERIOADA 1860—1869

Cercetările mai noi privind istoria culturală a vecacului al XIX-lea s-au fixat cu precădere asupra evoluției de ansamblu a culturii românilor transilvăneni, sau asupra unor comportamente importante care au activizat spiritul național și au furnizat contingente mișcării naționale¹. Tentativele de a încorpora și manifestările locale au rămas la nivelul dezideratelor sau la o informație insuficientă pentru înțelegerea dinamicii unei instituții cu o complexă și variată activitate. Sintezele de istorie culturală a românilor transilvăneni au abordat parțial și problematica Asociațiunii culturale maramureșene, tributare mai toate însă informației furnizate de Tit Bud în 1906. Bogatul material arhivistic din arhivele instituționale sau familiale maramureșene și o revizuire a informației furnizate de presă oferă posibilitatea reexaminării și aprofundării analizei factorilor care au condus la nașterea instituției culturale centrale a românilor maramureșeni. De la constituirea sa, Asociațiunea și-a fixat ca obiectiv prioritar organizarea și susținerea preparandicii române de la Sighet, precum și aprobarea statutelor menite să-i asigure existența legală. Demersul nostru este o cercetare de istorie a invățământului local, integrat manifestărilor generale ale mișcării naționale din zonă.

Situată cultural-națională din Maramureș, mai critică decât în celelalte regiuni românești din cadrul imperiului habsburgic, progresele minore înregistrate la nivelul invățământului elementar sunt rezultatul unor condiții specifice care au împietat grav asupra mișcării de emancipare națională.

Din 1733, o dată cu anexarea la Ungaria, Maramureșul și o parte din ținuturile vecine sunt subordonate din punct de vedere confesional jurisdicției ecclaziastice a episcopiei greco-catolice rutene a Muncaciului², creindu-se pericolul grav al deznaționalizării românilor prin preoți și invățători ruteni, pregătiți în instituțiile din Ungvar și Muncaci. Reacția românilor față de înglobarea într-o ierarhie bisericească străină s-a manifestat încă de la instaurarea acesteia, sub forma memoriilor adresate forurilor politice suprinoare sau administrative. După demersuri susținute, românii reușesc să obțină, la 24 august 1776, instituirea unui vicariat autonom pentru Maramureș. În 1790, printr-un memoriu adresat împăratului Leopold, reprezentanții românilor revendică, fără rezultat însă, înființarea unei episcopii proprii cu sediul la Baia Mare, conștienți de importanța instituționalizării bisericii pe baze naționale³.

¹ Alexandru Filipașcu, *Istoria Maramureșului*, București, 1940, p. 191—200; Vasile Curticăpeanu, *Mișcarea culturală românească pentru Unirea din 1918*, București, 1968, p. 44—48; Vasile Netea, *Lupta românilor din Transilvania pentru libertatea națională (1848—1881)*, București, 1974, p. 277—281.

² Despre instaurarea jurisdicției ecclaziastice rutene asupra Maramureșului vezi Zenobie Pâclișanu, *Din istoria bisericească a Maramureșului*, în *Cultura creștină*, an. III, Blaj 1913, p. 229—233, 261—267, 295—300, 388—396; A. Ciplea, *A măramarosi püspökség kérdése*, Budapest, 1910; idem, *Documente referitoare la episcopia din Maramureș*, în *ARMSI*, seria II, XXXVIII, 1915—1916, p. 249—376; Al. Filipașcu, *op. cit.*, p. 160—165; idem, *Le Maramureș*, Sibiu, 1944, p. 9.

³ Al. Filipașcu, *Istoria Maramureșului*, București, 1940, p. 162.

Lupta pentru dezlipirea de episcopia Muncaciului va continua și în perioada următoare. Paralel cu aceasta, s-a militat și pentru obiective limitate, dar semnificative pentru tendința de emancipare de sub patronajul confesional străin. Astfel, la 1835, reprezentanța comitatului Maramureș reușește să obțină din partea episcopului rutean introducerea limbii române în predicile ținute în biserică din Sighetul Marmăiei⁴.

Consecințele negative ale patronajului bisericesc străin s-au reflectat, în primul rînd, în slaba dezvoltare a școlilor elementare, în menținerea înapoierii culturale a maselor⁵.

Principalul impediment, care greva negativ asupra situației școlilor sătești, era insuficiența învățătorilor calificați, pregătiți într-o instituție națională românească. Ei erau chemați să contribuie la promovarea unui învățămînt compatibil cu cerințele vremii, înființarea de noi școli, îmbunătățirea frecvenței școlare și nu în ultimul rînd activizarea spiritului național în lumea satului.

Pentru a urma cursuri preparandiale, tinerii din Maramureș trebuiau să se îndrepte spre Oradea, unde funcționa o preparandie confesională română, încă din 1784, spre Ungvar, la preparandia ruteană, sau spre Năsăud, unde se ținea un curs pedagogic de săse luni pentru candidații români din nordul Transilvaniei⁶.

Din cauza distanțelor mari, dar mai ales a situației materiale, extrem de puțini tineri români din Maramureș reușesc să urmeze preparandia, atribuțiile dascălului fiind transferate cantorului în majoritatea școlilor.

Să impunea cu necesitate rezolvarea acestei situații prin crearea în Maramureș a unei preparandii locale. Este obiectivul ce se înscrie cu prioritate în programul mișcării de emancipare națională din Maramureș, intrată într-o nouă etapă după revoluția din 1848—1849. Eseul acțiunii politice din anii revoluției determină acum elita conducătoare românească să se orienteze spre acțiuni menite să asigure instituționalizarea vieții culturale pe temeuri naționale. În acest context învățămîntul primea, în concepția fruntașilor mișcării naționale, semnificații sporite.

Similar altor regiuni românești, are loc și în Maramureș un proces de emulație în domeniul școlar, sint emise apeluri mobilizatoare în care se militează pentru sprijinirea învățămîntului național⁷, cu precădere sătesc. Acum se înregistreză și prima inițiativă de înființare a unei preparandii sau „colegiu de pregătire a învățătorilor”⁸, instituție ce își dovedește în mod acut necesitatea, de care depindea realizarea programului școlar în spirit național, rămasă, ca multe altele, fără rezultat.

Condițiile favorabile unor atare acțiuni se ivesc abia după 1856, cînd Maramureșul este eliberat de sub patronajul Muncaciului, fiind integrat în noua dieceză românească a Gherlei, înființată în cadrul Mitropoliei greco-catolice de Alba Iulia și Făgăraș⁹. Integrarea într-o ierarhie ecclaziastică națională creează românilor maramureșeni posibilități de mai strinse legături cu corpul etnic românesc din Transilvania istorică, de care erau separați politico-administrativ. Este realizată astfel pe plan confesional o solidă punte de legătură, care depășea realitatea impusă Maramureșului în 1733 prin anexarea la Ungaria.

Semnificațiile naționale majore ale acestui act sunt pe deplin conștientizate de către intelectualii maramureșeni: învățători, preoți, funcționari. Atmosfera de entuziasm de care sunt cuprinși reiese limpede din corespondența cu noul for-

⁴ Tit Bud, *Insemnări și date despre înființarea parohiei gr. cat. române din Sighetu Marmureșului*, Gherla, 1905, p. 9.

⁵ Nicolae Albu, *Istoria învățămîntului românesc din Transilvania pînă la 1800*, Blaj, 1944, p. 169—170.

⁶ Virgil Șotropa, Nicolae Drăganu, *Istoria școalelor năsăudene*, Năsăud, 1913, p. 116.

⁷ *Maramureșenii în lupta pentru libertate și unitate națională. Documente 1848—1918*, București, 1981, p. 49—52, doc. nr. 25.

⁸ Teodor Pavel, *Contribuții la istoria învățămîntului românesc din nord-vestul Transilvaniei. Învățămîntul primar și secundar în anii 1848—1868*, Teză de doctorat, Institutul de Istorie și Arheologie din Cluj, 1974, ms., p. 57.

⁹ Despre înființarea episcopiei gr. cat. Gherla vezi V. Netea, *op. cit.*, p. 103—105; Victor Bojor, *Episcopii diecezei gr. cat. de Gherla*, Tg.-Mureș, 1939, p. 40—42; *Sematism*, Gherla, 1867, p. IV.

episcopal¹⁰. În noile condiții și școlile românești din Maramureș intră sub incidența consistoriului episcopal de la Gherla, în virtutea legislației școlare în vigoare, care trata invățămîntul „ca o problemă comună statului și bisericii”¹¹.

Inițiativelor din domeniul școlar, exprimate în circularele episcopale sau în scrisorile consistoriului, intelectualii maramureșeni le răspund printr-o susținută activitate propagandistică, căutînd soluțiile și mijloacele potrivite pentru ameliorarea situației școlilor sătești¹².

Rapoartele școlare întocmite pe protopopiate permit reconstituirea situației generale a invățămîntului în școlile poporale¹³. Dacă în cele mai multe sate există clădiri școlare și este asigurat salariul invățătorului din regaliile comunelor, din diferite fundații sau prin contracte încheiate cu sătenii, sunt extrem de rare școlile care beneficiau de invățători calificați, cu studii preparandiale, și în cele mai multe funcția de invățător o îndeplinea cantorul, care, aşa cum adesea semnalizează rapoartele, „nu este înzestrat cu acele însuși care se cuvin unui dascăl”¹⁴.

Lipsa mare de invățători face ca în multe școli să fie angajați tineri cu numai patru clase de școală normală, absolviți la Năsăud, Tîrgu-Lăpuș, Sighet¹⁵, dar paralel se fac apeluri susținute la ordinariatul episcopal pentru a trimite în Maramureș invățători calificați¹⁶.

Soluția viabilă și în același timp de stringentă necesitate era însă înființarea unui institut preparandial în Maramureș. Inițiative în această direcție manifestă preoțimea din jurul Vișeului, care în toamna anului 1857 înștiințea forul episcopal despre intenția de a înființa un astfel de institut la mănăstirea Moisei¹⁷. Pentru asigurarea bazei materiale se propune inițierea unor demersuri către oficialitățile comitatense pentru acordarea unor fundații montanistice, cit și lansarea unui apel către toți românii din Maramureș și Sătmăra pentru contribuții benevolе¹⁸, vădită fiind menirea sa și pentru comitatul vecin. În anul următor, 1858, aceiași preoți din jurul Vișeului lansează ideea înființării unei preparandii diecezane centrale, cu spese erariale și a unor institute preparandiale filiale în fiecare mănăstire¹⁹. Aceste inițiative au fost însă sortite eșecului. Școlile mănăstirești își dove-

¹⁰ „...dorul cel de demult al națiunii române de atîtea secole numai în pieptul roniânilor inchis, prin dobîndirea întîiului episcop român, acum e împlinit, e înruperat... cu un fulger a pătruns în inimile noastre această îmbucurătoare știre”; din Protocolul Congregaționii preoțimii din jurul Sighetului, din 13 noiembrie 1856, ținută în Apșa de Jos, Arhivele Statului Cluj-Napoca, Fond Episcopia gr. cat. Gherla-Cluj (în continuare ASCN, Fond Gherla), Doc. nr. 769 din 1857.

¹¹ Teodor Pavel, *Date privind legislația școlară în anii absolutismului în Transilvania (1849–1860)*, în *Lucrări științifice*, seria B, Institutul Pedagogic Oradea, 1970, p. 241.

¹² „...fintina nesecată sint școalele cele bune, cărțile cele bune”, ASCN, Fond Gherla, Doc. nr. 769 din 1857; „...pretutindenea să fie dascăli invățăți și cu moralitate bună. Cum s-ar putea fonda școli preparandiale și cu ce mijloace. Uniformitate în invățarea pruncilor. Ridicarea școlilor de piatră...”. Idem, Doc. nr. 1521 din 1858.

¹³ Idem, Doc. nr. 165 din 1857, pentru protopopiatul Sighet (școlile din Apșa de Jos, Apșa de Sus, Apșa de Mijloc, Biserica Albă, Rona de Jos, Sarasău, Iapa, Slatina, Săpința); Doc. nr. 4152 din 1858 pentru protopopiatul Iza (școlile din Botiza, Bociocel, Dragomirești, Glod, Slatina, Cuhea, Rozavlea, Poeni, Șieu, Săcel, Strîmtura); Doc. nr. 2950 din 1859 pentru protopopiatul Vișeu (Vișeu de Jos, Vișeu de Sus, Vișeu de Mijloc, Borsa, Leordina, Moisei, Petrova).

¹⁴ Idem, Doc. nr. 2937 din 1859; 3402 din 1858; 4216 din 1858; 3190 din 1859; 3673 din 1859; 153 din 1861.

¹⁵ Idem, Doc. nr. 4922 din 1858.

¹⁶ Basiliu Crăciun, protopopul Izei, cerînd invățători pentru școlile din Cuhea (azi Bogdan Vodă), Săliștea de Sus, Săcel și Ieud, exprimă limpede această carentă a invățămîntului „...după pretențiunile timpului să se înceapă invățătura în acele comune unde sunt edificii școlare, alta nu e de lipsă, decit numai să fie însi apti de a ocupa posturile dăscălești...”. Idem, Doc. nr. 3402 din 1858.

¹⁷ Idem, Registrul pe anul 1857, nr. 2674.

¹⁸ Idem, Doc. nr. 1586 din 1858.

¹⁹ Idem, Doc. nr. 1521 din 1858.

diseră utilitatea în evul mediu, dar acum corpul călugăresc nu mai corespunde condiției de a instrui și forma învățători calificați în conformitate cu prevederile legislației învățământului și cu nivelul exigențelor contemporane. Lipsa de învățători continua să constituie principalul impediment al promovării unui învățământ elementar modern, rapoartele școlare semnalând tot mai des „neîncongiurarea lipsă de învățători”²⁰.

Ideea unei preparandii locale se menține, căutarea unei soluții realizabile continuă să frâminte intelectualitatea maramureșeană. Condiții noi, favorabile apar în 1860, determinate de două evenimente majore: instituirea vicariatului român și decretarea regimului neoliberal în monarhie.

Instituția vicarială română a fost înființată la 24 noiembrie 1860²¹, cu sediul la Slatina, parohie condusă de Mihail Pavel, în urma susținutelor demersuri ale fruntașilor români maramureșeni și a multor controverse între episcopia Gherlei și cea a Muncaciului²². Sighetul va continua să rămână însă pînă la 1871²³ sub patronajul Muncaciului, aici avînd reședința vicarul rutean Petru Anderco, situație ce a creat mari piedici și greutăți mișcării de emancipare națională.

Românii maramureșeni se dovedesc pe deplin conștienți de însemnatatea majoră a înființării vicariatului și a consistoriului subaltern, care permitea o mai armonioasă integrare instituțională națională pe tărîm confesional, singura posibilă de altfel, pe ideea coagulării întregului bloc etnic românesc din monarhie²⁴. Pe de altă parte se ivesc și condiții politice favorabile unor acțiuni de inițiativă națională în cadrul imperiului habsburgic, prin innoirile aduse de instituirea regimului neoliberal. Diploma imperială din 20 octombrie 1860, care consfințește noul regim, crea deschideri fără precedent pentru naționalități²⁵.

În toamna anului 1860, după 11 ani de întrerupere sub regimul neoabsolutist, se restabilește viața constituțională și în comitatul Maramureș, în condiții favorabile românilor. Aparatul funcționăresc al comitatului este în mare parte alcătuit din români: Iosif Man — comite suprem, Iosif Săpîntean — vicecomite, Ioan Jurca — prim notar, Petru Mihali — notar, Vasiliu Mihalca, Ioan Jurca, Iuliu Stoica — prim-pretori, Mihail Rednic, Sigismund Pop, Alexandru Săpîntean, Ludovic Jura, Ioan Dunca — pretori²⁶. Situația era fără precedent și fără similitudini în celelalte comitate.

Desighetul politic survenit în monarhie este privit și în Maramureș „ca un nou răsărit de soare”, ca „un timp al facerii și mișcării”²⁷. Atmosfera de efervescență națională, firească în momentele de descătușare, se face simțită din plin printre români maramureșeni. Este declanșată o amplă și dinamică mișcare petiționară care coboară pînă la nivelul comunităților sătești²⁸, unde dobîndește o bază largită, amintind de evenimentele de la 1848. Numeroase sunt relatările din această vreme care fac referiri la agitațiile naționale din Maramureș²⁹.

²⁰ Idem, Doc. nr. 450 din 1860; 153 din 1861; *Amicul școalei*, nr. 22/1861.

²¹ Idem, Registrul an 1860, nr. 2086.

²² Idem, Doc. nr. 58, 80, 134, 335, 336, 720, 723, 901, din 1861.

²³ Tit Bud, *Istoria parohiei Sighet*, 1903.

²⁴ Serisoarea de mulțumire pentru înființarea vicariatului român al Maramureșului, adresată de către vicarul Mihail Pavel, în numele întregului popor român maramureșean, exprimă clar această idee: „...saltă înima fieștecarui român maramureșean de bucurie, văzind că cîrma lor bisericăescă s-au curățit de limbi străine și văzind că prin aceasta, cu un pas sunt iară mai aproape de scopul la care pîntesc în timpul de față toate popoarele europene”. ASCN, Fond. Gherla, Doc. nr. 335 din 1861.

²⁵ *IstRom*, IV, București, 1964, p. 434; V. Netea, op. cit., p. 157—158.

²⁶ Alexandru Filipașcu, *Istoria Maramureșului*, p. 192.

²⁷ ASCN, Fond. Gherla, Doc. nr. 2092 din 1860.

²⁸ Ne sunt cunoscute pînă acum petiții ce revindică egalitatea națională, în trei comune maramureșene: Șieu, ASCN, Fond. Gherla, Registrul an 1861, nr. 1311; Săliște, idem, nr. 2187; Petrova, idem, nr. 2338. Avem, apoi, informații despre petiția maramureșenilor din 31 iulie 1860 în problema egalității naționale; idem, Registrul pe anul 1860, nr. 1643, nr. 1707. Alte „adrese la locurile mai înalte în cauză națională” în august 1860; idem, nr. 1795.

²⁹ Idem, Registrul din anul 1860, nr. 1563, 1626, 1954; Registrul anul 1861 nr. 46, 1027, 1813.

Lipsind un partid politic național, care să îndrumne și să organizeze acțiunea, să-i asigure unitatea, se cer îndrumări de la forul episcopal, atât din partea preotimii³⁰, cât și din partea funcționărimii laice, de talia lui Gavrilă Mihali³¹, deputat în dieta din Pestă. În acest climat are loc prima adunare comitatensă în 13 decembrie 1860. Aici, în forul politic superior al comitatului, comitele suprem Iosif Man lansează propunerea înființării unei preparandii locale și a unui „alumneu“, raportându-se la realitatea general-europeană: „...la fiecare popor cult din Europa există strădanii de ridicare a nivelului cultural al maselor“³². În scopul edificării preparandiei (comitele oferă personal sumă de 1000 fl.), se hotărăște în adunarea comitatensă alocarea sumei de 15.000 fl. din partea comitatului, iar pentru susținerea ei se decide concesionarea veniturilor de 1200 fl. anual aduse de izvoarele de ape minerale de la Vișeu, precum și a sumelor provenite din diferite amenzi³³. Se constituie, de asemenea, o comisie executivă formată din 10 membri, cu atribuții speciale în adunarea fondurilor și conducerea tuturor problemelor legate de înființarea preparandiei. Propunerea comitelui Man și componenta comisiei de zece (între care și maghiari și ruteni) lasă să se înțeleagă faptul că se urmărea înființarea unei preparandii mixte, ce ar fi periclitat caracterul său național³⁴. Această tendință este energetic combătută de vicarul Mihail Pavel³⁵, în cadrul unei conferințe preparandiale lăunute în 5 februarie 1861, la care au luat parte Iosif Man, Mihail Pavel, Vasiliu Mihalca, Șt. Simion, Simion Pop, Ioan Jurca, Basiliu Mihalca, Petru Mihali.

Se hotărăște lansarea unui apel de subscriere pentru toate comunele românești din Maramureș și părțile vecine, Sătmăra, Ugocea, în scopul strângerei pe această cale a sumelor necesare înființării preparandiei și alumneului³⁶. Este astfel vădită intenția de a se înființa două instituții naționale, prin eforturi proprii, de beneficiile cărora să se bucură și românii din comitatele vecine.

La sugestia lui Iosif Man, în 8 februarie este înaintată împăratului o cerere în numele întregului popor român maramureșean, pentru a se obține donarea unor clădiri erariale din centrul Sighetului, unde să fie instalată viitoarea instituție de învățămînt³⁷.

Intr-o nouă conferință din 22 martie 1861³⁸ se hotărăște întocmirea statutelor preparandiei, precum și ale „Asociației pentru cultura poporului român din Maramureș“. Ideea „Asociației“ se impune în cadrul acestor dezbatări cu privire la înființarea preparandiei și alumneului, evidențiindu-se necesitatea unei societăți culturale cu rosturi mai largi, care să asigure suportul material al noilor

³⁰ Concludentă în acest sens este scrisoarea protopopului Vasile Mihalca, în care se exprimă preocupările fruntașilor mișcării naționale în aceste circumstanțe: „...în timpul acesta cînd toate schimbîndu-se, îmbracă una față surizătoare, ca totuși să nu ne amețim prin entuziasmi pretimpuriu, sau să ne declasăm prin una nepăscre, la S. Voastră cu rugămintea aceasta năzuim ca să nu întîrzi îndrumăriuni a ne împărtăși, prin care să gasim calea cea medie și adevarată“. ASCN, Fond. Gherla, Doc. nr. 2092 din 1860.

³¹ Corespondență dintre G. Mihali și episcopul I. Alexi, în problema națională. Idem, Registru pe anul 1860, nr. 1493; Registru pe anul 1861, nr. 203, 1496, 1686, 1982.

³² Tit Bud, *Analele Asociației pentru cultura poporului român din Maramureș*, Gherla, 1906, p. 136.

³³ Ibidem.

³⁴ Amicul școalei, nr. 22 din 1861.

³⁵ Intr-o relatată a lui M. Pavel, făcută ordinariatului diecezañ în 16 oct. 1866, se menționează: „...în anul 1861 cînd cu influențele celor mai mari era să se înființeze preparandia aceasta comună pentru toate religiunile, confesiunile și națiunile din Maramăția, eu am fost carele am învrăjbit pe calvini, ba pe toți maghiarii și rutenii din conferința preparandială în casa comitatului și am eseuat ca „preparandia să fie pur română, iar statutele să se propună românește“. ASCN, Fond. Gherla, Doc. nr. 3544 din 1866. Există de asemenea și aprecierile lui Gavrilă Mihali despre preparandie „care va fi împedite română“, ASCN, Fond. Victor Mihali de Apșa, Doc. nr. 483.

³⁶ *Analele Asociației*, p. 7.

³⁷ Idem, p. 137—138; *Amicul școalei*, nr. 22 din 1861.

³⁸ *Analele Asociației*, p. 7.

instituții și care să fie în același timp și un așezămînt de promovare sistematică și de afirmare a culturii în limba națională.

Conform statutelor, „Asociațiunea” își propune „*înființarea și susținerea unui Institut Pedagogico-Alumnat Național în Sighetu Marmației*“ cu scopul „de a crește și instrui pentru școlile comunitare române învățători și cîntăreți apti și calificați după cerințele timpului...” și înțelegând pe pruncii români care frecventează școlile publice (din Sighet n.n.) cu vîcă, cartel și îngrijire”³⁹.

Preparandia era proiectată să servească tuturor românilor din comitatele vecine care vor contribui la susținerea ei materială. Se căuta astfel evitarea particularismului local, integrarea acestei instituții naționale în slujba unei cauze general-românești, conferindu-i nobila misiune de a contribui „la înălțarea națiunii noastre la acea stare politică la care e din secoli chemată”⁴⁰.

Statutele menționau de ascundea intențiile Asociațiunii de a asigura burse de studiu pentru tinerii capabili, precum și sprijinirea școlilor din comunele mai sărace, în cazul în care întreținerea instituțiilor din Sighet nu ar absorbi toate fondurile bănești. Este proiectul unui program de activitate ce prezintă multe similarități cu cel al altor societăți culturale românești contemporane: „Astra”, „Asociația” din Arad, Societatea „Transilvania” din București etc.

Statutele, redactate în toamna lui 1861, au fost înaintate Locotenentului ungare spre aprobare. Totodată este înștiințată și Gherla atât pe calea vicariatului⁴¹, cât și prin Iosif Man⁴², președintele comitetului Asociațiunii. Se caută prin aceasta punerea noilor instituții sub patronajul episcopiei din Gherla, cu convingerea că numai caracterul confesional este pavăza în măsură să le asigure viabilitate și soliditate. Forul episcopal însă, preocupat în această perioadă de problema susținerii noii preparandii diecezane de la Năsăud, nu se arată favorabil ideii de înființare a unei alte instituții similare în dieceza⁴³.

Beneficiind, însă, la 19 aprilie 1861, de aprobarea dată de împărat cererii de donare a clădirilor din Sighet⁴⁴, în ședința comitetului din 21 mai este organizat un comitet preparandial alcătuit din 15 persoane, prezentat de Iosif Man, cu misiunea de a se îngriji de toate problemele legate de înființarea preparandiei⁴⁵. Clădirile și terenul obținute prin donație imperială, în valoare de 12.000 fl., asigurau condițiile elementare pentru acest scop, aşa că se adoptă hotărîrea de inaugurare a cursurilor preparandiale în anul școlar 1862–1863, iar pentru anul următor se elaborează un plan de construire a unui edificiu corespunzător⁴⁶. Prin urmare în condițiile atitudinii rezervate a Gherlei⁴⁷, fruntași maramureșeni organizați în cadrul Asociațiunii, prin acțiunea lor, devansează deciziile forului ecclastic, dovedesc hotărîrea de a ctitorii prin forțe proprii noua instituție.

In prima ședință a comitetului preparandial, din 3 septembrie 1861, se hotărăște numirea unui profesor cu studii pedagogice superioare și înscrierea tinerilor care îndeplinește condițiile frecvențării preparandiei, precum și continuarea colectelor bănești, lansarea unor noi apeluri în comitatele vecine⁴⁸. Pentru postul de profesor principal al Preparandiei este ales Ioan Buștiția, profesorul școlii principale districtuale din Tîrgu-Lăpuș. În vederea transferării lui la Sighet, în 4 noiemb-

³⁹ Idem, p. 167.

⁴⁰ Idem, p. 139.

⁴¹ ASCN, Fond Gherla, Registrul pe anul 1861, nr. 1027; Lipsa multor documente importante din fondul documentar al Episcopiei gr. cat. din Gherla ne-a determinat să folosim în aceste cazuri informațiile rezumative din registrul de protocol.

⁴² Idem, nr. 2054.

⁴³ Ion Buștiția, *Preparandia română din Maramureș*, în *GazTrans*, an XLIII, 1880, nr. 12.

⁴⁴ Concordia, nr. 2 din 1862.

⁴⁵ Analele Asociațiunii, p. 8.

⁴⁶ Idem, p. 8–9.

⁴⁷ În scrisoarea din 10 febr. 1862 trimisă de Gavrilă Mihali, fiului său Victor, aflat la studii la Viena, se menționează: „... cu durere este că domnii de la Gherla pentru institutul de la Năsăud, sunt împotriva acestuia [din Sighet — n.n.], da-i-o ilumină în lucru bun”. ASCN, Fond Victor Mihalyi de Apșa; ASCN, Fond Gherla, Registrul pe anul 1861, nr. 2221.

⁴⁸ Artur Koman, *Documente istorice maramureșene*, Vișeu de Jos, 1937, p. 5–7.

brie 1861, Iosif Man se adresează episcopului Ioan Alexi, motivând necesitatea imediată a începerei activității preparandiei „de la care poporimca așteaptă viitorul ei mai ferice”⁴⁹.

Buștiția s-a dovedit a fi dascălul care corespunde pe deplin scopurilor Asociațiunii maramureșene. Absolvent al cursului de filozofie de la Blaj în 1848⁵⁰, în anul următor îl găsim printre cei 91 de tineri care frecventează cursul pedagogic de șase luni ținut la Năsăud de Moise Pangă. La intervenția consilierului școlar Hefler, 6 absolvenți ai acestui curs săn trimiși cu bursă de stat pentru studii pedagogice la Institutul „Sf. Ana” din Viena, între ei numărindu-se și Euștiția⁵¹.

De la 1 septembrie 1856⁵², funcționa ca profesor principal la școala districuală din Tîrgu-Lăpuș, unde, zi de zi, luptindu-se cu dificile probleme ce rezultau din componența diversă națională și mai ales confesională a tinerimii școlare⁵³, reușește să obțină rezultate meritorii, să-și valideze atât eminențele calități profesionale, cît și abilitatea politică. Rapoartele inspecțiilor efectuate de canonicii scoalaștici și revizorii consistoriali din Gherla remarcă „acuratețea și metoda lăudabilă a dascălului Buștiția”, care a dovedit „zelul neobosit pentru plinirea chemării sale”⁵⁴.

Credincios idealului său de o viață „de a servi publicului, națiunii”⁵⁵, inițiază, în școala condusă de el, un curs de metodică urmat anual de 7–9 elevi, suplimentar programei școlare⁵⁶. Ca urmare a strădaniilor sale, tinerimea școlară de aici beneficiază din 1857 de introducerea în programă a studiului gramaticici și limbii române⁵⁷, element esențial în formarea unei culturi naționale, important factor al întăririi conștiinței naționale.

Drept urmare a solicitării venite din partea Comitetului Asociațiunii culturale maramureșene, profesorul Buștiția cere încuviațarea ordinariatului din Gherla de a trece la Sighetul Marmației⁵⁸. Cu toate că nu obține aprobarea oficială a Gherlei, Buștiția se decide să îmbrățișeze cauza maramureșenilor⁵⁹, se atașează deciziilor comitetului și în 20 ianuarie 1862 inaugurează prelegerile preparandiale cu un număr de 12 elevi⁶⁰. Semestrul școlar ce a durat din 20 ianuarie pînă în 29 iulie 1862 a fost considerat drept an pregătitor, urmînd să se țină cursul I preparandial în anul școlar 1862–1863.

În vara anului 1862 intervin probleme deosebite, cauzate de un incendiu care distrugе o parte din clădiri. Pentru a se asigura continuitatea activității preparandiei, se hotărăște folosirea banilor proveniți din asigurarea clădirilor arse pentru repararea și amenajarea unor clădiri de piatră, dar se elaborează și un plan de construcție a unui edificiu corespunzător, cu două nivele, astfel ca parterul să poată fi dat în arendă unor comercianți pentru a se realiza anual un venit din care să se asigure întreținerea și salarizarea profesorului Buștiția, iar la etaj să se desfășoare activitatea de învățămînt. Responsabilitatea pentru realizarea acestui plan este încredințată vicepreședintelui Asociațiunii, Ioan Jurca, aju-

⁴⁹ Analele Asociațiunii, p. 139.

⁵⁰ ASCN, Fond Gherla, Doc. nr. 2360 din 1861. Vasile Paul, Ioan Buștiția, întîiul profesor al învățămintului pedagogic din Maramureș, în *Marmăția*, IV, 1978, p. 486.

⁵¹ V. Șotropa, N. Drăganu, op. cit., p. 118.

⁵² ASCN, Fond Gherla, Doc. nr. 21 din 1857.

⁵³ În legătură cu problemele școlii lăpușene vezi *Amicul școalei*, nr. 43 din 1861; ASCN, Fond Gherla, Doc. nr. 3563 din 1858, 3286 din 1859, 1729 din 1860, 1730 din 1861; *Maramureșenii în lupta pentru libertate și unitate națională. Documente 1848–1918*, București, 1981, Doc. nr. 49, p. 80.

⁵⁴ ASCN, Fond Gherla, Doc. nr. 1471 din 1857.

⁵⁵ Idem, Doc. nr. 2314 din 1861.

⁵⁶ Idem, Doc. nr. 704 din 1857, 1471 din 1857; G. Mihali menționează „de sub mina lui [din școala de la Tg.-Lăpuș — n.n.] mulți învățători lăudați au ieșit”, ASCN, Fond Victor Mihalyi de Apșa, Doc. nr. 483.

⁵⁷ ASCN, Fond Gherla, Doc. nr. 1471 din 1857.

⁵⁸ Idem, Doc. nr. 2222 din 1861.

⁵⁹ Concordia, nr. 2 din 1862.

⁶⁰ Analele Asociațiunii, p. 160; G. Mihali menționează numărul de 14 preparanduși. ASCN, Fond Victor Mihalyi de Apșa, Doc. nr. 483.

tat de Buștiția⁶¹. În clădirile reparate se deschide în toamna lui 1862 cursul I pre-parandial cu cei 12 absolvenți ai anului pregătitor, la care se adaugă alți 12 tineri⁶². Alături de Ioan Buștiția, care deținea funcția de profesor conducător, cu un salariu anual de 500 fl., în adunarea generală a Asociației, ținută în 24 februarie 1863, este numit Teodor Roman, în postul de profesor de religie, cant și tipic, cu o retribuție anuală de 100 fl.⁶³

Cursurile aveau durată de doi ani, la fel ca în celelalte instituții similare românești din monarhia habsburgică. Se primeau la înscriere tineri absolvenți cu cel puțin patru clase de școală normală. Cazarea era asigurată în clădirile pre-parandiale, pentru care tinerii preparanți plăteau 10—20 creițari pe zi. Alături de problema fondurilor bănești, problema spațiului a confruntat în permanentă comitetul Asociației, în toți cei 7 ani de funcționare a școlii. Programa școlară insuma 20 de ore săptămânal⁶⁴, dintre care 16 erau ținute numai de profesorul Buștiția, 2 de canticet, iar 2 de profesorul de cant și rit.

Elemente de metodică se predau în cursul II, în ora fiecărui studiu sau se suplimentau orele dinainte de masă. În condițiile în care școala trivială opidană din Sighetul Marmatei era patronată de episcopia ruteană, practica pedagogică se făcea în clasă, fiecare preparand exersind lecții în fața colegilor.

Format în spiritul școlii pedagogice vieneze, care punea un accent deosebit pe activitățile practice, Buștiția inițiază pe tinerii preparanți în tehnica altoitului, agriculturii, legumiculturii, apiculturii⁶⁵. Aceste activități, desfășurate în grădina de 15 iugăre a școlii, au contribuit la formarea unor invățători înarmați cu cunoștințele și deprinderile necesare dezvoltării economice a gospodăriei țărănești, care vor munci intens în acest domeniu în satele în care vor fi repartizați⁶⁶. În același timp, școala condusă de Busiția a reprezentat un veritabil centru de viață culturală națională, fiind locul predilect de întîlnire a intelectualilor maramureșeni, unde se puteau urmări reprezentări corale, teatrale și coregrafice, executate de preparanți, sau folclor românesc interpretat la vioară de ilustrul profesor.

Cei peste 100 de invățători⁶⁷ pregătiți în preparandia maramureșeană pe parcursul a șapte ani de activitate (1862—1869) au contribuit din plin la eforturile de modernizare a invățământului din regiune, au desfășurat o activitate susținută în „Reuniunea invățătorilor români din Maramureș”⁶⁸, s-au implicat activ în opera de modelare a conștiinței naționale a tinerelor generații.

Pe tot parcursul celor șapte ani de funcționare a preparandiei, Comitetul Asociației a depus eforturi continue pentru asigurarea fondurilor bănești necesare. Forma în care se obțineau aceste fonduri era „contribuțiile benevolc ale publicului maramureșean, organizate pe comune prin liste de subscripție”⁶⁹. Cheltuielile anuale se cifrau la 800 fl., din care 500 fl. reprezentau salariul profesorului Buștiția. În situații critice, cind colectele bănești nu ajungeau la timp în casa Asociației, membrii comitetului făceau apel la public „la tîrguri, la adunări sau în piață Sighetului”⁷⁰, realizând astfel sumele necesare continuării activi-

⁶¹ Analele Asociației, p. 10.

⁶² Idem, p. 160.

⁶³ Idem, p. 12.

⁶⁴ Idem, p. 162.

⁶⁵ Idem, p. 161—162.

⁶⁶ Ion Girbacea, *Fragmente economice*, Sibiu, 1941, p. 94—98.

⁶⁷ În stadiul actual al cercetării nu ne este cunoscut numărul exact al absolvenților preparandiei. Tit Bud dă numele a 76, dar precizează că i-au lipsit unele cataloage și că numărul de absolvenți a fost mult mai mare. Într-o corespondență trimisă redacției de la *GazTrans* în martie 1896, același Tit Bud apreciază la peste 100 numărul invățătorilor formați în preparandia din Sighet, cifră care nu este deloc exagerată. *GazTrans*, nr. 48 din 1896; V. Curticăpeanu și V. Achim, în lucrările lor, dau numărul de 120, dar nu precizează sursa de informație.

⁶⁸ Vasile Căpilnean, Petre Pușcașu, *Reuniunea invățătorilor români din Maramureș (1883—1918)*, în *Marmăția*, III, 1977, p. 84—90.

⁶⁹ Consemnarea contribuțiilor comunelor, preoților, invățătorilor și intelectualilor români din Maramureș în volumul *Maramureșenii în lupta pentru libertate și unitate națională. Documente 1848—1918*, Doc. nr. 66, p. 116—120. Situația contribuțiilor în tractul Cosău, Arhivele Statului Maramureș, Fond Colecția de documente ale instituțiilor ecclaziastice, Protopopiatul Cosău, Dosar nr. 25, anul 1866.

⁷⁰ Analele Asociației, p. 18.

tății. În paralel cu această activitate de susținere, organizare și conducere a preparandicii, fruntașii Asociațiunii sînt angajați într-o susținută luptă pentru obținerea aprobării statutelor de funcționare oficială a preparandiei și „Asociațiunii pentru cultura poporului român din Maramureș”. În situația în care tratativele inițiate în 1861 cu forul episcopal nu au dat satisfacție comitetului Asociațiunii, statutele au fost înaintate în mod direct Locotenentei ungare spre aprobare. În conformitate cu legislația privind funcționarea instituțiilor culturale în limba națională, locotenenta pretinde Gherlei informații amănunțite despre caracterul și scopul Asociației culturale maramureșenă și al preparandicii⁷¹. Atitudinea circumspectă a forului maghiar își găsește explicația în intervențiile episcopului Popovici de la Muncaci în sensul respingerii patronajului episcopal din Gherla asupra unor instituții fondate într-o parohie ce ținea încă de dieceza sa. Prin urmare, obiectivul prim care stătea în fața comitetului Asociației era eliberarea Sighetului de patronajul rutean și alipirea sa la episcopia Gherlei. Demersurile în această direcție trebuiau conjugate cu acțiunile petiționare ale Gherlei în același scop. În consecință, în mai 1862, paralel cu înaintarea unui amplu și argumentat memoriu către împărat din partea episcopului⁷², o deputație maramureșeană compusă din Gavrila Mihali, Mihail Pavel și Vasile Mihalca acționează la Strigoniu și Viena⁷³ în același scop. Rezultatul obținut s-a concretizat în instituirea unei comisii mixte româno-rutene, sub președinția episcopului catolic din Satu Mare, care să dezbată amănunțit situația parohicii Sighetul Marmaciei. În timpul dezbatelerilor ce s-au desfășurat între 29–31 august 1862 la Sighet⁷⁴, o delegație de peste 200 de români sub conducerea lui Ion Fabian și-a declarat în fața comisiei naționalitatea română, caracterizind drept falsă conscripția din 1851, făcută de vicarul Petru Anderco, cînd sub diverse amenințări s-a obținut o majoritate ruteană a populației sighetene. Cu toate că rezultatele dezbatelerilor au dat motive de speranțe pentru fruntașii Asociațiunii, lucrurile rămîn pe mai departe neschimbate. Se continuă acțiunile petiționare atât din partea românilor maramureșeni⁷⁵, cit și din partea episcopicii⁷⁶.

Intervin între timp greutăți deosebite în asigurarea fondurilor bănești necesare susținerii preparandiei, situație care determină comitetul Asociațiunii la noi intervenții pe lingă Gherla pentru găsirea unei soluții definitive. În februarie 1864 delegația Asociațiunii compusă din Iosif Man, Mihail Pavel, Ioan Jurca și toți protopopii din Maramureș⁷⁷ caută să obțină de la episcopie statutul de prepartandie dieceană pentru instituția pedagogică sigheteană și susținerea ei în acest sens în fața forurilor oficiale maghiare⁷⁸. Drept rezultat al acestor dezbateri, statutele Asociațiunii, revăzute și modificate, sunt înaintate Locotenentei ungare spre aprobare⁷⁹, în numele episcopiei Gherlei. Noi intervenții ale episcopului rutean determină în scurt timp adoptarea unei rezoluții negative din partea forului de stat⁸⁰.

În aceste circumstanțe, comitetul Asociațiunii hotărăște în conferință din 24 mai 1864 declanșarea unei noi acțiuni: trimiterea unei delegații de șase membri la Viena⁸¹, conjugată cu noi petiții din partea Gherlei și a Blajului⁸².

⁷¹ ASCN, Fond Gherla, Registru an 1862, nr. 410.

⁷² Idem, Doc. nr. 659 din 1862 (textul memorialului în germană).

⁷³ ASCN, Fond Victor Mihalyi de Apșa, Doc. nr. 711. Atmosfera din Maramureș în aceste imprejurări este sugestiv surprinsă într-o corespondență particulară din 24 martie 1862: „...D. Popovici, episcopul Muncaciului, nu să ne dea vicariatul și parohia sigheteană, dar și edificarea noii prepartandii au oprit-o... În acel lucru D. Pavel vicarul și D. Mihalca protopopul nostru au mers la Gherla, de acolo la Viena, nu știu ce va fi, văd, că acumă în toate parohiile se edifică din nou Turnul lui Babel“, ASCN, Fond familial Anderco de Homorod, Doc. nr. 176.

⁷⁴ ASCN, Fond Gherla, Doc. nr. 887, 1935, 2043 din 1862 (dezbatările comisiiei).

⁷⁵ Idem, Registru an 1863, nr. 1989.

⁷⁶ Idem, nr. 1544.

⁷⁷ *Analele Asociațiunii*, p. 15.

⁷⁸ Ioan Buștiția, art. cit.

⁷⁹ ASCN, Fond Gherla, Registru an 1864, nr. 931.

⁸⁰ Idem, Doc. nr. 1262 din 1864.

⁸¹ Idem, Doc. nr. 1206 din 1864.

⁸² *Analele Asociațiunii*, p. 17.

Promisiunile vagi primite din partea forurilor de stat nu descurajează comitetul Asociației, determinând un nou val de petiții pe tot parcursul anilor 1864—1868. Apelind la toate formele de intervenție, înaintează Gherlei rapoarte amănunte despre funcționarea preparandiei și scopul în care a fost înființată. Asaltat din toate părțile, Ministerul cultelor și instrucțiunii publice este silit să dea cîștig de cauză românilor maramureșeni. Ca urmare a rezoluției favorabile a primatului Ungariei, dată în 12 ianuarie 1868⁸³, ministerul cere comitetului Asociației să facă o ultimă modificare a statutelor în sensul recunoașterii „dreptului de supraveghere privitor la starea internă religionară și morală” a preparandiei și pentru episcopul Muncaciului, alături de cel al Gherlei (Sect. VII, art. 49)⁸⁴, după care la 4 august 1868 eliberează dispoziția de aprobare oficială. Este convocată apoi, din inițiativa comitetului, o adunare generală a Asociației în data de 1 decembrie 1868⁸⁵, pentru organizarea ei pe baze noi. Pentru înfăptuirea celui de al doilea obiectiv propus în statute — înființarea alumneului — se cere de la minister un ajutor de 6000 fl., fără rezultat însă. Rămîne și pe mai departe soluția colectelor benevoile drept singura modalitate de susținere a instituțiilor cultural-naționale.

Anul 1868 aduce însă, alături de succesul obținut prin aprobarea statutelor, și noua lege a învățămîntului din 7 decembrie 1868, emanată de noului regim politic instaurat în monarhie prin încheierea dualismului austro-ungar. Pentru că avea statutele deja aprobată, preparandia din Sighet nu a putut fi închisă, dar i se puteau impune noile condiții de funcționare prevăzute de lege: fonduri în destulătoare, material didactic corespunzător, profesori pentru toate disciplinele, lucruri imposibil de realizat din resursele disponibile. Oficialitățile maghiare hotărăsc apoi înființarea la Sighet a unei preparandii de stat, în care scop este trimis aici consilierul ministerial Molnár Aladár⁸⁶.

În aceste grave circumstanțe, comitetul Asociației caută încă o dată obținerea unui sprijin la Gherla. Prin telegrama trimisă în 19 septembrie 1869⁸⁷ sondeză intențiile ordinariatului în condițiile desființării preparandiei de la Năsăud, sperind să cîștige caracterul de preparandie diecezană pentru instituția din Maramureș, ceea ce ar fi însemnat și alocarea fundațiunii preparandiale de 2000 fl. de care dispunea episcopia. Intenția forului diecezan era însă de a înființa o preparandie la Gherla, iar pentru susținerea ei se mobilizau toate resursele din dieceză, cerind chiar maramureșenilor să vîndă clădirile preparandiale de care dispunau în valoare de 20.000 fl. și această sumă să se alăture fundațiunii Gherlei⁸⁸. Aceasta ar fi însemnat ca Asociație să renunțe la ideea înființării alumneului, „de care depindea impulsarea și lățirea învățămîntului între elementul român”⁸⁹.

Ministerul cultelor și învățămîntului, prin delegatul său, a propus comitetului sistarea preparandiei confesionale române în vederea înființării preparandiei de stat. În urma tratativelor dintre delegatul ministerial și comisia comitetului, formată din Iosif Man, Mihail Pavel, Mihail Kökenyesdy, Basiliu Mihalca și Petru Mihali, se ajunge în 13 octombrie 1869 la un contract cu Ministerul cultelor și învățămîntului, care prevedea sistarea preparandiei confesionale, dar cu o serie de condiții, care se pun din partea Asociației culturale maramureșene: nu se acceptă cedarea bunurilor sale pentru preparandia de stat, ideea înființării alumneului se menține și pentru aceasta ministerul se obligă să obțină de la împărat modificarea documentului donațional din 1861, în sensul folosirii clădirilor pentru alumne; se cere de asemenea asigurarea posturilor pentru doi profesori români, care să predea la noua preparandie mai multe obiecte în limba română⁹⁰.

Hotărîrea de închidere a preparandiei române este deci motivată prin insuficiența fondurilor bănești necesare funcționării ei corespunzătoare, prin lipsa spri-

⁸³ ASCN, Fond Victor Mihalyi de Apșa, Doc. nr. 499, 730.

⁸⁴ *Analele Asociației*, p. 175.

⁸⁵ *Idem*, p. 25.

⁸⁶ *Idem*, p. 27.

⁸⁷ ASCN, Fond Gherla, Doc. nr. 2220 din 1869.

⁸⁸ *Idem*, Doc. nr. 1155 din 1870.

⁸⁹ *Idem*, Doc. nr. 1262 din 1864.

⁹⁰ *Analele Asociației*, p. 29.

jinului material din partea episcopiei Gherlei, presunile autorităților ministeriale maghiare, dar și prin faptul că, cel puțin pentru moment, se rezolvase problema dascălilor calificați în Maramureș, precum și în zonele învecinate, Satu Mare, Ugocea și Chioar, iar unii absolvenți, din lipsă de posturi, s-au orientat spre unele funcții administrative^{⁹¹}.

Se încheie, astfel, o etapă însemnată din activitatea „Asociaționii pentru cultura poporului român din Maramureș”, merituoasă prin înființarea și susținerea cu mari sacrificii a unor instituții proprii de învățămînt, unul „dintr-o vastă rețea de noduri ale vieții cultural-naționale românești”^{⁹²}.

EMIL DOMUȚA

---

^{⁹¹} *Idem*, p. 28; Ioan Buștea, art. cit.

^{⁹²} V. Curticăpeanu, op. cit., p. 244.